

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לח, תשמ"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לאהסקיבא

תרגומי שאילה של ביטויים ביידיש

(המשך)*

מדור ב'

שאלות שבהן דמות אקוסטית (מסמן) קשורה למושג שכבר
מסומל בלשון על-ידי אסוציאציה אחרת

במדור זה כללנו ביטויים ובהם מושגים שכבר מצויים בלשון,
אך ניסוחם נשתנה עקב ההשפעה של הלשון היידית. תופעה זו
אפשר לבדוק על-ידי עיון במבנה התחבירי ובבחירת המלים
המשמשות להביע את הרעיון הרצוי. כך במקום לומר "דבר אל
העצים ואל האבנים", שהוא ביטוי עברי מקורי השאול מהמקורות,
שגור בפינו "דבר אל הקירות", או "דבר אל הכותל", שהוא
התרגום המדויק של "רעד צו דער וואַנט" (= דבר אל הקיר/אל
הכותל)¹. וכן נאמר: "נהיה לי חושך בעיניים" או "נעשה לי חושך
בעיניים" – השווה ליידיש "עס איז מיד פֿינצטער געוואָרן פֿאַר די

* החלק הראשון של המאמר הודפס ב"לשוננו לעם" לח (התשמ"ז), ג-ד, עמ'
336-363.

1. ראה ביטוי מס' 30 ברשימה זו.

אויגן", ולא נשתמש בביטוי המקראי "חשכו עיניי" או בצירוף מלשון חז"ל "החשיכו עיניו"².

הביטויים בשני סעיפי המשנה במדור הזה הם כלהלן: 28 עד 34 – יידיים; 35 עד 47 – בין-לאומיים.

א. ביטויים יידיים

28. עברית: אין שני אנשים שווים בעולם ושתי דעות שוות
יידיש: עס איז ניטאָ קיין צוויי גלייכע מענטשן און קיין
צוויי גלייכע דעות (ס' 332, בערנשטיין – 2360)

הנוסח העברי הוא תרגום מדויק מידיש. במילון אבן-שושן באה המקבילה לפתגם זה בלשון חכמים, על פי יבמות טז ע"ב, בערך "שווה": לא כל האדם שווים. הביטוי שונה מן הגרסה שלנו במשלב, כיוון שכל האדם אינו מקובל בלשון מדוברת; בלשון המדוברת רווח הביטוי כל האנשים; הרכיבים השווים בין הביטוי הזה למקבילו העברי מתמעטים עוד בשל היעדר שני אנשים, השווים זה לזה, כפי שמקובל בידיש.

*

29. עברית: אל תירק לבאר שאתה שותה ממנה
יידיש: שפייַ ניט אין ברונעם, וועסט נאָך פֿון אים דאַרפֿן
וואַסער טרינקען (ס' 435)

2. ראה ביטוי מס' 34 ברשימה זו.

(= אל תירק למעיין, עוד תצטרך לשתות ממנו מים)

אין דער שיסל, פֿון וועלכער מען עסט, טאָר מען ניט
שפּייען (= בקערה, שממנה אוכלים, אסור לירוק)

הרעיון אינו חדש; ביטויים מקבילים יש בלשון חכמים (במדבר
רבה כב): בור ששתית ממנו אל תזרוק בו אבן, וכן בלשון ימי-
הביניים: בור ששתית ממנו אל תשליך בו רגב, ביטוי השאול מן
הארמית: "בירא דשתית מניה לא תשדי ביה קלא" (בבא קמא צב
ע"ב), אולם בעברית החדשה אין משליכים אבן או רגב, כי אם
יורקים, כמקובל בפתגמים שמקורם בידיש.

*

30. עברית: דבר אל הקירות/דבר אל אוזניים חירשות
יידיש: רעד צום ווינט (צום גרעק, צום דאָשיק, צו דער
וואַנט, צו טויבע אויערן) (ס' 410)
(= דבר אל הרוח [אל היווני, אל הפסגה, אל
המצחייה, אל הקיר, אל אוזניים חירשות])

במילון בן-יהודה ובן-אמוץ, כרך א', בא הצירוף דְּבַר-לקיר.
במילון אבן-שושן, בערך "דבר" בא הביטוי דְּבַר אל הכותל וכן
מובאה מאת סוקולוב, ב"מראות" 410: "אני מדבר אליו כמי
שמדבר אל הכותל", מכאן, שהביטוי משמש בעברית הכתובה.
ברם ראוי לציין כי אף שביטוי זה שגור מאוד, הוא לא דחק את

הביטוי המקביל לו דבר אל העצים ואל האבנים, אשר כפי
שהזכרתי לעיל, הוא עברי במקורו, אף על פי שלדעתי גם הוא
הושפע מן היידיש. ניב זה מובא הן במילון אבן-שושן הן במילון
בן-יהודה ובן-אמוץ (כרך ב'). בן-יהודה ובן-אמוץ מביאים
במילונם מובאה שהביא אבן-שושן במילונו: "בעל העגלה לא
איש-דברים הוא, שומע ומחריש, דבר אל העצים ואל האבנים!"
(ברקוביץ, תר' חיי כלה). הניב בניסוח זה בא בספרו של אברהם
אסף "פניני לשון" וגם ב"ניבים מספרים" מאת שלמה הרמתי.
הרמתי מסביר שהניב מורכב מ"וידבר על העצים" (מלכים א' ה,
יג) ו"שפך הקב"ה חמתו על העצים ועל האבנים" (איכה רבתי ד,
טו). אם אמנם כך הדבר, הניב היה בלשון זו: וידבר על העצים ועל
האבנים, ולא כך הדבר. לפיכך טוענים אנחנו, שניכרת פה
השפעה של היידיש על העברית, שכן מלת היחס "אל" היא
המקבילה למלת היחס ביידיש "צו", והשפעה זו סבירה ביותר, אם
מדובר בברקוביץ, אשר היה סופר דו-לשוני ועסק רבות
בתרגומים מיידיש לעברית, כמו תרגומים לספרי שלום עליכם.
הרמתי מביא שם מדבריו של ברקוביץ בתרגומו ל"טוביה החולב":
"ואני אחריהן, עולה לדוכן, הופך את העגלה לצד בויבריק ומרים
שוט על סוסי: אחת, אחת ושתים, אחת ושלוש – דבר אל העצים
ואל האבנים! עומד זה כנטוע וממקומו לא יזוז" (מעשה נסים).
למרבה הפלא ניב זה ייפקד מקומו במקור. ב"טוביה החולב"
שביידיש אין רמז לביטוי זה, וכך כותב שלום עליכם: "... איך נאך
זיי אויף דער קעלניע, פֿאַרקערעוועט דעם דישעל, שמייס דאָס

פֿערדל: איינס, צוויי, דריי, פֿאַשאַל! ווער, וואָס, וועמען? אַ
נעכטיקער טאָג! פֿונעם אָרט וויל דאָס ניט רירן, כאָטש נעם,
צעשנייד דאָס אויף צווייען...³

בתרגום חופשי: אני אחריהן עליתי למושב הרפב, [סובב] את
מוט הרתמה (בעגלה), מרביץ לסוס: אחת, שתיים, שלוש, לך! מי,
מה, את מי? יום האתמול! מהמקום הוא אינו רוצה לזוז, גם אם
תיקחו ותחתוך אותו לשניים...
כאמור, אין בידיש רמז לביטוי, שאנו עוסקים בו, אך ברקוביץ
ראה להכניסו, כיוון שהוא קשור לנושא ומתאים למשלב ולרקע
הידי.

מילון אבן-שושן מביא את הביטוי בערך "עץ" בשני נוסחים:
(א) "דבר אל העצים... 'כמה צנחות צנחו... הכל לבטלה, דבר אל
העצים' (ביאליק, מאחורי א)", ואחריו (ב) "על העצים ועל
האבנים... 'פי נעשה כמעין הנובע ואני מדבר על העצים ועל
האבנים' (מנדלי מו"ס, קג)." שני סופרים יידים, האחד (ביאליק)
בוחר את הניסוח הקרוב יותר לידיש, ואילו האחר (מנדלי מו"ס)
נצמד למקורות.

*

31. עברית: חלב אמו עדיין על שפתיו
ידיש: דער מאַמעס מילך ליגט אים נאָך אויף די ליפן (ס'
(83) (= חלב אמו מונח לו עדיין על השפתיים)

3. ראה "סביה דער מילכיקער", פרק "קטונתי", עמ' 29, הוצאת ליטעראטור
געזעלשאפט ביים ייִווא אין ארגענטינע, ה' תשכ"ו – 1966.

מילון אבן-שושן מביא בערך "חלב" את הנוסח העברי של הביטוי הזה: עדיין החלב בין שיניו ומציין, שמקור הביטוי בלשון ימי-הביניים (הקנה, מצוות ייבום). המשמעות שווה בשתי הלשונות, אך הגרסה המקובלת בעברית החדשה משקפת את העתקת הסמל מה"שיניים" ל"שפתיים". המבנה התחבירי אף הוא מקביל לגמרי לשגור בידיש.

*

32. עברית: יש לו ג'וק בראש/יש לו ציפורים בראש
 יידיש: עס האָט זיך אים געזעצט אַ פֿליג (אַ שטרי) אויף
 דער נאָז (ל' סקיבא על פי ס')
 (= התיישב לו זבוב [קש] על האף)

ער האָט פֿייגעלעך אין קאָפּ (ל' סקיבא*)
 (= יש לו ציפורים בראש)

ספן מביא ביטוי זה במילון הסלנג הישראלי בערך "כנס", והוא מצטט אותו כך: נכנס לו זבוב (ז'וק) לראש. ולראיה למקור הביטוי הוא מביא את הנוסח היידי: "האָבן פֿליגל אין נאָז". לדעתו "הרקע לאימרה האידית הוא כנראה האגדה התלמודית על יתושו של טיטוס" (גיטין נ"ו ע"ב). במקביל בא גם הביטוי יש לו ציפורים בראש. במילון בן-יהודה ובן-אמוץ הביטויים יש לו ג'וק

* מכאן ואילך: ל"ס.

בראש, נכנס לו ג'וק לראש, יש לו ציפורים בראש וציפורים בראש באים כמה וכמה פעמים בשני הכרכים כערכים בפני עצמם ולרוב באיורים. גם מילון אבן-שושן מביא את הנוסח נכנס לו זכוב לראש – הקרוב לגרסה של סטוצ'קוב – ומציין שהוא משמש בלשון הדיבור בעברית החדשה. כאן המקום להעיר, שהתיבה "ג'וק" חדרה מן היידיש לעברית המדוברת למרות קיומה של התיבה "מקק" בעברית.

*

33. עברית: לקח את הרגליים בידיים וברח
 יידיש: נעם די פֿיס אין די הענט (די פֿיס אויף די פלייצעס)
 און לויף! (ס' 440)
 (= קח את הרגליים בידיים [הרגליים על הכתפיים]
 ורוץ!)

במילון הסלנג הישראלי וכן במילונם של בן-יהודה ובן-אמוץ מוזכרים הניסוחים: לקח את הרגליים בידיים, שם את הרגליים על הכתפיים, שמה את הרגליים על הכתפיים ויצאה לדרך, לקח את הידיים והרגליים, לקח את הרגליים, ובציור אחד הביטוי אף מטפל במנת אקטואליה: הרימו את הרגלים והסתלקו מהארץ (כרך ב' עמ' 34). מילון אבן-שושן מביא ביטוי מקביל, המבוסס על לשון המקרא: נשא את רגליו. הביטוי הוא על פי הכתוב בבראשית כט, א' – "וישא את רגליו וילך ארצה בני-קדם". יש לשער שהאמרה היידית ניזונה מתיאור זה, אלא שהוסיפה את הסמל "על הכתפיים", שמקובל מאוד בעברית. גם התיבה "לקח", שמקבילה

ל"נעם" בידיש, דחתה את התיבה "נשא". אשר על כן ניתן לקבוע, שאף שהרעיון הראשוני עברי, מכל מקום הצורה שבימינו היא צורה יידית. על-כך כבר העיר יצחק שנהר ב"לשוננו לעם" ז (תשט"ז), ח, עמ' 27. הוא ציין את הנוסח היידי נעם די פֿיס אויף די פלייצעס און לויף (= תן שני עקביך על שתי עגבותיך וברח) [ע"פ נדה ל,ב].

*

34. עברית: נהיה לו חושך בעיניים / שחור לו בעיניים
יידיש: עס ווערט פֿינצטער פֿאַר (אין) די אויגן (ס' 539)
(= נהיה חושך לפני [ב] העיניים)

עס איז טונקל (שוואַרץ) פֿאַר די אויגן (ס' 266)
(= כהה [שחור] לפני העיניים)

חושך בעיניים

מילון הסלנג הישראלי
ומילונם של בן-יהודה ובן-אמוץ
מביאים את הביטויים כלהלן:
נהיה לו חושך בעיניים, נעשה לו
חושך בעיניים, נהיה לו שחור
בעיניים, חושך בעיניים – כולם
על פי המקור היידי, הן באוצר

המלים והן בתחביר. מילון אבן-שושן מזכיר שני נוסחים, אחד מלשון חז"ל: החשיך את עיניו (שמות רבה נא) והאחר מלשון המקרא: חשכו עיניו (איכה ה, י). ניתן לומר שהיסודות שווים,

אולם שני הרבדים הלשוניים אינם שווים. מסופקים אנו, אם בעברית של ימינו מישוהו משתמש בביטוי זה ברובד לשוני גבוה. לדעתנו הוא משמש רק במסגרת העברית המדוברת, ובמסגרת זו הוא משמש בצורתו העממית, הלקוחה מן היידיש.

ב. ביטויים בין-לאומיים

35. עברית: בהמה נשארית בהמה

יידיש: אַ בהמה בלייבט אַ בהמה, אַ יידענע בלייבט אַ

יידענע (ס' 340)

(= בהמה נשארית בהמה, יהודייה נשארית יהודייה)

(= פרה נשארית פרה, יהודייה נשארית יהודייה)

אַ בהמה בלייבט אַ בהמה (בערנשטיין – 350)

ביטוי שגור בעברית מדוברת, כפי שמתעדים בן-יהודה ובן-אמוץ במילונים: **בְּהֵמָה**, בהמה אתה תשתוק, בהימה! אַ-שטיק בהימה. הבהמה משמשת סמל ליצור נעדר חכמה. "יידענע" היא אישה פשוטה ונעדרת תחכום; ובבוא יידענע לצד בהמה – תבלוט המשמעות של היעדרות החכמה. בעברית מדוברת כביידיש – ההטעמה מלעילית, בעברית התקנית – ההטעמה מלרעית, אך המשמעות שווה. המלה "בהמה" שכיחה הן בנפרד הן בתוך הקשר נתון, כפי שמציין מילון העברית המדוברת. גם מילון אבן-שושן מביא את התיבה במשמעות זו בערך "בהמה", אך בצירוף שונה במקצת: **בהמה בצורת אדם**. הצירוף שונה מכיוון שהוא מצטט את

מנדלי מו"ס, שצא: "יהיה מי שיהיה, אפילו אם הוא עגל, בהמה בצורת אדם". שלום עליכם מביא עוד ביטוי מן הלשון המדוברת: "בהמה בצורת פֶּערד" (=בהמה בצורת סוס), גם המלה "פֶּערד" משמעה "בהמה", היינו: טיפש, אידיוט.

אפשר לטעון, שהשימוש הזה בעברית אין מקורו בידיש כי אם במקבילה האנגלית או הגרמנית. אולם אנחנו גורסים, שאף שבשתי הלשונות הביטוי דומה, אין הוא שווה לחלוטין. מכאן אנו למדים שהעברית רכשה אותו מהידיש. בשתי הלשונות בעל-החיים אינו פרה אלא חמור (ass, Esel). הנוסח האנגלי הוא: An ass will always be an ass, והנוסח הגרמני הוא: Ein Esel bleibt immer doch ein Esel. מי שירצה, יוכל לטעון ש"חמור נשאר חמור" תורגם מאנגלית או מגרמנית. ייתכן שהצדק אתו בביטוי בצורתו זו, אך לא בביטוי "בהמה נשארת בהמה", שללא ספק תורגם מידיש. אסמכתא נוספת לכך היא הצירוף אַ שטיק בהימה. הצירוף הזה כולו צירוף יידי הוא, ותרגומו: חתיכת בהמה.

*

36. עברית: האדם חושב, וה' צוחק
 יידיש: דער מענטש טראַכט, און גאָט לאַכט (ס' 232,
 בערנשטיין - 2346)
 (= האדם חושב, וה' צוחק)

אין המילונים מזכירים פתגם זה, אך מצאנו ב"לשוננו לעם" יט (תשכ"ח), ה, עמ' 5-126, "לקט פתגמים וניבים על החי בספרותנו" מאת י' הורביץ, כמה גרסאות לביטוי היידי. הנוסח הקרוב ביותר למקור הוא התרגום של ברקוביץ ל"יאָסעלע סאַלאָוויי" מאת שלום עליכם: "כי האדם דואג והקב"ה לועג" ("יוסילי הזמיר", עמ' כ"ט). לברנר שני נוסחים: "האדם מייחל וה' לועג לו"... ("בנשף", עמ' 17), "היינו דאמרי אינשי: 'האדם יחשוב, והקב"ה ילעג לו'..." ("נדודים", עמ' 99). גם ש"י עגנון משתמש בדימוי זה, אבל ניסוחו הוא מעין פארפראזה של הביטוי: "אדם חושב כך וזה שלמעלה ממך חושב לעשות אחרת" ("עפר א"י", יג).

א' בלאנקשטיין, ב"משלי ישראל ואומות העולם", סי' 62, מביא את הביטוי, שאנו דנים בו: האדם חושב ודואג, וה' יושב ולועג. אף שהביטוי בנוי על דרך התקבולת, הוא משקף את הנוסח היידי המקורי. גם הוא טוען, שביטוי דומה קיים בלשונות אחרות, ואכן גם בספרדית שגור פתגם מקביל, אך אין כל אפשרות לטעון, שדרך הספרדית חדר הביטוי לעברית, כיוון שבהשוואת שני הנוסחים רב ביניהם השוני מהדמיון.

*

37. עברית: הבגד עושה את האדם
 יידיש: קליידער מאַכן לײַט (ס' 529)
 (= בגדים עושים אנשים, את האדם)

בספר "פתגמים מקבילים" מאת י' כהן (מכאן ואילך "פתגמים")
 – מס' 335 מובאת גרסתו של שלונסקי לפתגם הזה: האדם ניכר
 במלבושיו (המלט, תרגום שלונסקי). הרעיון הוא אחד, אך דרך
 ההתבטאות היא במשלב גבוה יותר. גם ביטוי זה שגור בלשונות
 אחרות, אך לדעתנו, היידיש היא שביססה את השימוש שלו
 בעברית המדוברת.

*

38. עברית: זמנים שונים, אנשים שונים
 יידיש: אַנדערע צײַטן, אַנדערע לײַטן (ס' 76)

בספרות היפה נוסחים שונים לביטוי זה על פי המובא
 ב"פתגמים" – מס' 2327: הזמנים משתנים והבריות עמהם, נשתנו
 העתים ונשתנו בני־האדם (אחד העם, חלק א', רמ"ו), אך הביטויים
 האלה משמשים בלשון הספרות בלבד, בלשון הדיבור הביטוי
 מנוסח כפי שציינו לעיל.

*

39. עברית: טוב יותר ציפור אחת ביד משתיים על העץ
 יידיש: בעסער איין קו אין שטאַל איידער צען אין פֿעלד
 (ס' 476, בערנשטיין – 495)

(= טוב יותר פרה אחת ברפת מעשר בשדה)

בעסער אַ האָן אין האַנט איידער אַן אַדלער אין
 הימל (ס' 476)
 (= טוב יותר תרנגול ביד מנשר בשמים)

מילון אבן-שושן מביא את הפתגם בערך "ציפור": טובה ציפור
 בכף משתיים על ענף. זה הנוסח הדומה ביותר לאמור בפי העם על
 פי מה ששמעתי מפי האינפורמאנטים. המילון מציין שזאת נוסחה
 שגורה בעברית החדשה. אין היא שווה למה שמצאתי בספרי
 היידיש, שעיינתי בהם, אך היא מקבילה במבנה למקובל ביידיש:
 טוב יותר 1 מ... ב... נכון, שיש מבנה מקביל בלשונות אחרות.
 אמנם באנגלית ובגרמנית, שלא כבעברית, יש במבנה התייחסות
 לאדם: עדיף... בשבילי מאשר... בשבילך... טובה ציפור אחת
 כפותה ממאה פורחות היא הגרסה שמביא י"א זיידמן ב"לשוננו
 לעם" יא (תש"ך), ז, עמ' 187 מלשוננו של ח"נ ביאליק, ושם הוא
 מציין שהמקור לאמרה זו הוא ארמית: "טבא חדא ציפרא כפותא
 ממאה פרחין" (דון קישוט, עמ' ש"י). בורלא⁴ מבכר גרסה דומה
 לזו: מוטב ציפור אחת ביד ממאה עופות באויר, ושתי הגרסאות
 הללו דומות לשכיח ביידיש בעסער איין פֿויגל אין האַנט ווי צען
 פֿליענדיק (= מוטב ציפור אחת ביד מעשר ציפורים עפות). ניתן
 להניח, שהיידיש ירשה ביטוי זה מארמית, שהיא מרכיב בלשון
 הקודש, ולאחר מכן החזירה את הביטוי לעברית בתוספת מקומן
 הטבעי של הציפורים: על העצים או על הענף, דוגמת הרפת
 בביטוי היידי שלעיל, שבו מוזכרת הפרה.

4. מתוך י' הורביץ, "מאדם ועד תולעת", "לשוננו לעם" כב (תשל"א), ד-ה,
 עמ' 144 (י' בורלא, "אשתו השנואה", דביר-מסדה, עמ' 54).

40. עברית: כלב נובח לא נושך
 יידיש: אַ הונט וואָס בילט, בײַסט נישט (בערנשטיין – 1110)
 (= כלב שנובח, אינו נושך)

מילון בן-יהודה ובן-אמוץ מביא את הביטוי בנוסח עברי זה. את הנוסח הזה מביא גם י' הורביץ ב"לשוננו לעם" טז (תשכ"ה), ז-ח, עמ' 207 בלקט שכותרתו "ואתא כלבא" (מעט פתגמים וניבים על הכלב בספרות העברית החדשה). הוא מציין את המקור היידי המובא כאן ומביא רשימה ארוכה של גרסאות הקרובות לגרסה המוזכרת כאן. אין להכחיש, שפתגם מקביל מצוי בלשונות רבות אחרות, אך שוב אין לשכוח את המגע ההדוק, שבין היידיש לעברית בעת החייאת הלשון העברית המדוברת.

*

41. עברית: לא כל הנוצץ זהב
 יידיש: נישט אַלץ וואָס גלאַנצט (בלאָנקט, בלישטשעט) איז גאָלד (ס' 13)
 (= לא הכול, מה שנוצץ [מבריק, זוהר] הוא זהב)

מילון אבן-שושן מביא את האמרה בצורתה זו, וכמקור הוא מביא את מנדלי מו"ס, תיד. כמו הביטוי הקודם גם הביטוי הזה משמש בלשונות רבות, אך אנו מניחים שהיידיש החדירה אותו לעברית.

42. עברית: לטיפש אין מראים חצי עבודה
 יידיש: אַ נאַרן) ווייזט מען ניט קיין האַלבע אַרבעט (ס'
 44; 106) (= לטיפש אין מראים חצי עבודה)

אַ נאַר טאַר מען קיין האַלבע אַרבעט ניט ווייזן
 (בערנשטיין – 2473)
 (= לטיפש אסור להראות חצי עבודה)

אַ טאַטן ווייזט מען ניט קיין האַלבע אַרבעט (ס'
 שם, שם) (= לאבא אין מראים חצי עבודה)

בהמשך לפתגם בערנשטיין מוסיף בסוגריים: "וואָרום ער
 וואָלט שטענדיק געפֿרעגט קשיות, ווי די אַרבעט וועט
 אַרויסקומען א. ז. וו." [= כיוון שהוא היה שואל שאלות תמיד,
 איך תצא העבודה וכו']. בן־יהודה ובן־אמוץ מביאים בכרך השני
 של מילונם את הביטוי בנוסח הזה: לטיפש לא מראים חצי עבודה.
 בספר "פתגמים", מס' 780, מובאת שורה של שימושים בפתגם זה
 בספרות העברית: אין מראין לכסיל עבודה שלא נגמרה (דברי
 חכמים), לשוטה אין מראים דבר שלא נגמר (פתגמים ומכתבים
 לברוך שץ), חצי מלאכה, אסור להראות לפני בור (משלי עם
 לוולך), הוא מן המשפחה, אשר אין מראים לו חצי מלאכה (איגרות
 יל"ג). המובאות הללו וכן הניסוחים באנגלית ובגרמנית אינם
 תואמים את המקובל בימינו. לא כן היידיש, אשר השפעתה באה
 לידי ביטוי בניסוח.

43. עברית: לסוס שקיבלת במתנה לא בודקים בשיניים
 יידיש: אַ געשאַנקענעם פֿערד קוקט מען ניט אין די ציין
 (ס' 479)

(= לסוס שקיבלת במתנה אין מסתכלים בשיניים)

מילון אבן-שושן מביא את הביטוי בערך "סוס": סוס שניתן במתנה אין בודקים את שיניו. הוא מציין, שהביטוי מן העברית החדשה, והוא שאול מלועזית. ב"לשוננו לעם" ה (תש"ל), כא, עמ' 217-218, י' הורביץ מביא רשימה ארוכה של גרסאות הקרובות לגרסה שהזכרנו, ובהן המקור היידי. גם י' כהן בספרו "זה לעומת זה" מזכיר כמה ניסוחים. הוא מביא גם את המקבילות באנגלית: Don't look a gift horse in the mouth (אל תביט בסוס [שניתן] במתנה בפה). ובגרמנית: Einem geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul (= לסוס [שניתן] במתנה אין מביטים בפה). בשתי הלשונות האלה הבדיקה נעשית בפה ולא בשיניים, שלא כמו הגרסה המקובלת בעברית. לעומת זאת בספרדית הנוסח הוא: a caballo regalado no se le miran los dientes (= לסוס [שניתן] במתנה אין מביטים בשיניים). כאן באה התיבה שיניים כמו בידיש ובעברית. מעניין לציין, שבכל הלשונות המוזכרות כאן, אין בודקים בשיניים, כי אם מביטים בהן, אך ברור שהסתכלות זו כרוכה בבדיקה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בגרסה המקובלת בעברית.

44. עברית: מי שאין לו שכל (ראש) יש לו רגליים
 יידיש: ווער עס האט ניט אין קאפ מוז האָבן אין די
 פֿיס (ס' 343)
 (= מי שאין לו בראש, צריך שיהיה לו ברגליים)

אַז מען האָט ניט אין קאָפּ, מוז מען האָבן אין
 די פֿיס (בערנשטיין)
 (= כשאין בראש, צריך שיהיה ברגליים)

”בפתגמים” מובאת רשימה של כמה גרסאות לפתגם הזה וכן
 מובא הביטוי באנגלית ובגרמנית. מכל הביטויים המובאים הנוסח
 היידי קרוב לעברית. הניסוח כמעט שווה במבנה ובאוצר המלים,
 אך שונה במקצת מבחינה מורפולוגית. היידיש גורסת: מי שאין
 לו... צריך שיהיה לו, ואילו העברית נוקטת את דרך הניגוד: מי
 שאין לו... יש לו... כפי שניתן לראות בבירור, השוני הוא בסיפא
 בלבד.

*

45. עברית: סנדלר נשאר סנדלר
 יידיש: שוסטער, בלייב בײַ דיין מלאכה (קאָפּעטע) (ס'
 438) (= סנדלר, הישאר במלאכתך [טֶלֶף, פרסה])

ב”פתגמים” מובאת רשימה של פתגמים עבריים דומים, אבל
 שום פתגם אינו משתמש בדמות הסנדלר, המקובלת בימינו.
 ידועים הביטויים הנפח לפחמו (קה”ר ט”ו), והטבת אל ינגן והנגן

אל יטגן ("פתגמים ומכתבים" לרייכמן), ידוע איש איש וידוע כל אחד, וכך גם בלשונות האחרות, אבל רק היידיש והעברית בחרו בדמות הסנדלר להבעת הרעיון הזה. שוב, כפרט מעניין, גם בספרדית הביטוי נושא את הדמות של הסנדלר, אולם המבנה של הביטוי אינו דומה.

*

46. עברית: שום דבר זה גם משהו
 יידיש: גאַרנישט איז אויך אַן אַכילה? (ס' 258)
 (= שום דבר גם הוא אכילה?)

ביטוי במשמעות דומה מובא ברשימת נוסחים ב"פתגמים", מס' 169, אך המבנה של הביטויים שברשימה אינו שווה לגרסה שלנו. הוא מביא: טוב כלשהו מאפס-כל, מוטב מאום מלא כלום (משלי עם לוולך) ועוד ביטויים בסגנון דומה. באמרה שלפנינו יש שוני בהנגנה. בעברית היא מובעת בחיווי, אך ביידיש – בשאלה. ועוד: לעומת העברית, שמבטאת רעיון כללי, היידיש מתמקדת באוכל. מכל מקום, שתי האמרות, הן ביידיש הן בעברית, בנויות במבנה אחד ומביעות רעיון אחד.

*

47. עברית: תן ליהודי אצבע, והוא ירצה את כל היד

יידיש: ווייז אַ יידן אַ פֿינגער, וויל ער די גאַנצע האַנט (ס'
(235) (= הראה ליהודי אצבע אחת, רוצה הוא את
כל היד)

מילון בן-יהודה ובן-אמוץ מביא את הפתגם כך: נותנים לו
אצבע – רוצה את כל היד, משמע, שהביטוי מקובל בפי העם. גם
ב"פתגמים", מס' 732, מובאת רשימת נוסחים לביטוי הזה, אולם
הם שונים מן הנוסח שלעיל. הביצועים ביידיש ובעברית שווים
כמעט, אך יש הבדל בשימוש בזמני הפועל: העברית מבכרת
להביע את האיבר השני של המשפט בזמן עתיד, ואילו היידיש
מעדיפה את זמן ההווה. נוסף על כך לעומת העברית הגורסת: תן,
היידיש גורסת: ווייז (= הראה!), אף כי שוני זה אינו משנה את
תוכן הביטוי.

מדור ג'

שאילה במושג (מסומן) חדש,

שמחליף או מיתוסף למשמעות קיימת ומקובלת

במדור זה ביטויים, אשר צורת הרכבם או המלים שנוספו
עליהם, שינו את המובן של המשפט. לדוגמה: "מאין נושבת
הרוח" הוא ביטוי שלכאורה יש להבינו פשוטו כמשמעו בלא שום
אסוציאציה נוספת, אולם לצירוף "מאין נושבת הרוח" משמעות
בעברית המדוברת, ובין כך ובין כך יעורר הביטוי אסוציאציה,

הקשורה למשמעות החדשה, והיא: "מה הדבר המקובל והרווח ביותר? לאן נוטה דעת הרוב?" (מילון אבן-שושן, ערך "רוח", "לאן נושבת הרוח").

יש ביטויים שבהם מלים שאולות, כגון: "פעקל", "לוקשן" או "פופיק", אף על פי כן הבאתי אותם כאן, משום שלדעתי, לא רק המלה השאולה היא שגורמת לתוספת משמעות, (עובדה – כיום כבר נהוג לומר "מכר לו אטריות"⁵), אלא גם מבנה הביטוי ודרך השימוש בו הם שקובעים את המשמעות החדשה. למשל: "ספר זאת לסבתא שלך" יכול להיות משפט תמים, שמבקשים בו ממישהו לספר דבר מה לסבתו, אך ידוע, שבמציאות משמעות הביטוי שונה⁶. רוב הביטויים בקבוצה זו (מס' 48–60) יידיים, מונח אחד הוגדר בין-לאומי (מס' 61).

א. ביטויים יידיים

48. עברית: אכול, ברך, ותהיה בן-אדם

יידיש: עס און בענטש און זײַ אַ מענטש! (ס' 264)

(= אכול וברך והיה בן-אדם)

זײַ אַ מענטש, וועסטו זיצן אין סוכה (בערנשטיין –

2351) (= [אם] תהיה בן-אדם, תשב בסוכה)

5. ראה ביטוי מס' 58 ברשימה זו.

6. ראה ביטוי מס' 57 ברשימה זו.

מילון בן-יהודה ובן-אמוץ מביא את המונח "מֶנֶץ" (כך:) וקובע שאמנם מקורו בידיש. הוא גם מביא את הצירוף: תהיה בן-אדם. על פי האמור בערך הזה יש לצירוף הזה בעברית המדוברת שתי משמעויות. האחת: "אנא; בבקשה ממך", והשנייה: היה בן-אדם, היה "מסודר, מיושב, מתון, כמו כולם". בידיש רק המשמעות השנייה מקובלת.

*

49. עברית: אותה גברת בשינוי אדרת
 יידיש: די זעלבע יענטע נאָר אַנדערש געשלייערט (ס'
 10) (= אותה אישה [מטיפוס ישן] אבל לבושה
 אחרת)

די אייגענע יענטע, נאָר אַנדערש געשלייערט
 (בערנשטיין – 1867)

במילון בן-יהודה ובן-אמוץ, כך א, מובא המונח "יענטע" –
 "יִנְטֶה". את הביטוי אותה הגברת בשינוי האדרת מביא אבן-שושן
 בערך "גברת" כציטוט מאת שלונסקי על פי מימרה רווחת בידיש.
 ב"לשוננו לעם" יד (תשכ"ג), ח-ט, עמ' 245-246 מביא י' הורביץ
 את גלגולו של הפתגם הזה בספרות העברית. בעימות בין שתי
 הגרסאות, היידית והעברית, אפשר לראות שהמשפט דומה
 במבנה, ואולם ברובד הלשוני – השוני גדול. בידיש הביטוי
 עממי ביותר; האישה מיוצגת דווקא בשם "יענטע", שיש בו נימה

שלילית מובהקת. העברית מתבטאת במשלב לשוני גבוה – גברת, והגברת אינה לבושה אלא באדרת, שהיא לכל הדעות מלה עברית רהוטה ותקנית. על אף השוני במשלב אפשר להבחין בשתי הגרסאות מסומנים משותפים: אישה ולבוש. גם בידיש אפשר למצוא את הביטוי במשלב גבוה יותר: די זעלבע מיידל נאָר אין אַן אַנדער קליידל (= אותה עלמה רק בשינוי שלמה)⁷, אולם גרסה זו ספרותית היא, ואיננה משמשת בדיבור, וגם בספרות אין היא רווחת במיוחד, ובהזדקקו לביטוי זה, ביכר שלום עליכם להשתמש בגרסה: "די אייגענע יענטע נאָר אַנדערש געשלייערט"⁸.

*

50. עברית: הוא יודע מאין נושבת הרוח
 יידיש: ער ווייסט וווּהין דער ווינט בלאָזט (ס' 437)
 (= הוא יודע לאן הרוח נושבת)

מילונו של אבן-שושן מביא שתי גרסאות לביטוי זה בערך
 "רוח": התחילו מנשבות רוחות חדשות על פי מה שכתב

7. ראה י' הורביץ, "חמישה גלגולי פתגמים בספרות העברית החדשה בידיש",
 "לשוננו לעם" יג (תשכ"ג), ח-ט, עמ' 245-246.

8. ראה שלום עליכם, "טביה דער מילכיקער", פרק "קטונתי", עמ' 20, הוצאת
 ליסעראטור געזעלשאפט ביים ייווא אין ארגענטינע, התשכ"ו - 1966.

טשרניחובסקי ב"סיפורים" 74: "ברבות הימים ורוחות חדשות התחילו מנשבות, המשמרים גברו", ו"לאן נושבת הרוח"? על דרך השאלה. בלא כל ספק הרעיון והניסוח מקבילים בשתי הגרסאות, והן שוות בתוכנן למקובל בידיש. הגרסה השנייה אפילו מקבילה בלשונה לביטוי בידיש: "וזהו" "לאן" ולא דווקא כפי שמקובל בימינו "מאין" נושבת הרוח. טשרניחובסקי אינו קובע מי אומר או מי יודע זאת, וגם בעברית המדוברת בימינו קיימת הנטייה לשנות את נושא הידיעה: "כולנו יודעים", ולעתים אנו שומעים גם: יודעים מאין נושבת הרוח – כמשפט סתמי.

*

51. עברית: הרבה מים יזרמו בנהר
 יידיש: עס וועלן נאָך אַ סך וואַסערן פֿאַרביילויפֿן (ס' 73)
 (= עוד הרבה מים יעברו וירוצו)

המילונים (בן-יהודה ובן-אמוץ, אבן שושן) מביאים את הביטוי בניסוחים שונים: הרבה מים נשפכו/יישפכו, מים רבים זרמו מאז בירדן. אם בזמן עבר – זרמו, נשפכו, ואם בזמן עתיד – יזרמו, יישפכו, הכוונה אחת: זמן רב עבר מאז או יעבור עד אשר...

*

52. עברית: זה לא הולך ברגל
 יידיש: עס גייט ניט צו פֿוס (ל"ס)

זה לא הולך ברגל

מילון הסלנג הישראלי מביא את הביטוי כצורתו, ואף קובע שהוא מקובל "בעקבות היידית 'עס געהט ניט צו פוס'". גם במילונם של בן-יהודה ובן-אמוץ מוזכר הביטוי יותר מפעם, ובאחת ההזדמנויות הוא משמש כתובית לאיור מתאים: לאפות מצות זה לא הולך ברגל (כרך א', עמ' 159).

*

53. עברית: יש לו עיניים גדולות
יידיש: אַ מענטש האָט גרויסע אויגן (ס' 541)
(= לאדם יש עיניים גדולות)

מילונם של בן-יהודה ובן-אמוץ מביא את הביטוי: עיניים גדולות, יש לה עיניים גדולות באוכל (כרך א', ציור בעמ' 46). אין ספק שמשמעות הביטויים הללו שבמילון שווה למשמעות המקובלת בידיש. ביטוי זה אינו מציין רק תאווה לאוכל – כפי שמקובל בידיש וכפירוש שהמילון מציין בעמ' 168: "תשוקה חזותית, הגדולה יותר מן היכולת המציאותית. העמיסה חצי טון אוכל על הצלחת ובקושי גמרה רבע" – אלא גם תאווה בתחומים אחרים, ותאווה כללית זו מקורה בהתרחבות השדה הסמנטי בעברית של ימינו.

54. עברית: כל אחד עם ה"פעקל" שלו⁹
 יידיש: יעדער מענטש האָט זיך זײַן פעקל (ס' 498)
 (= לכל אדם יש לו הפעקל [= הצרות] שלו)

מילון בן-יהודה ובן-אמוץ מזכיר את המונח פקל בדרכים אחדות: פֿקֿל/פֿקֿלָה (כצורתו ובהקטנה), פֿקֿל'ץ (בהקטנה ובריבוי), פֿקֿלאות (בשינוי הגייה ובסיומת ארמית). אולם לפי ההקשר, לבד מן הצרור עצמו עשוי להתלוות אליו עוד גוון של משמע, שנעדר מן המונחים העבריים: חפץ, מזוודה, ובתהליך של אליפסה שחל כאן, המלה לבדה נושאת את המשמעות של הצירוף כולו: פקל=צרור של צרות. ב"לשוננו לעם" יט (תשכ"ח), ו-ז, עמ' 182-183, י' הורביץ מביא את "צרור" בגלגוליה השונים בספרות העברית.

*

55. עברית: לא מציאה גדולה
 יידיש: גיט קיין גרויסע מציאה (ל"ס)
 (= לא מציאה גדולה)

אַ קנאַפּע מציאה (מפיו של פרופ' חנא שמרוק)
 (= מציאה קטנה)

9. ראה הערה 4 בחלק הראשון של המאמר, "לשוננו לעם" לח (תשמ"ז), ג-ד, עמ' 337.

דאָס גאַנצע געלט גייט אַוועק אויף מציאות
(בערנשטיין – 918)
(= כל הכסף הולך על מציאות)

מילון בן-יהודה ובן-אמוץ מביא את המונחים מציאה, אַ מציאה בשני ערכים: (1) "מְצִיָּאָה/מְצִיָּאָה", (2) "אַ-מְצִיָּאָה!". מילון אבן-שושן מביא את המונח "מציאה" בערך "מְצִיָּאָה" וקובע שהוא שאול מידיש. משמעות קביעה זו היא שיש ל"מציאה" גוון נלווה של משמעות והוא, כפי שבערנשטיין טוען: "ווען איינער קויפֿט זאַכן וואָס ער דאַרפֿט זיי גאַרניט, נאָר ווײַל ער מיינט, אַז עס איז אַ גרויסע מציאה": (= כשמישהו קונה דברים שאינו זקוק להם כלל, רק מפני שהוא סבור, כי הם מציאה גדולה). מעניין, שהמונח אינו רווח במשמע המקורי. ברור שהמונח יכול לשמש בעברית החדשה בהוראה חיובית, היינו: מציאה ממש, "כינוי לדבר טוב שנקנה בזול או 'בחצי-חנם'" (אבן-שושן), ולמשמעות זו מתכוון ש"י עגנון, בכתבו: "פעמים מזדמנת לה לשכנה מציאה בשוק" (אלו, קס). מכאן, שאפשר למצוא גם בעיתונים את התיבות מציאה, מציאות בכל מיני צירופים, ובהם משתקפים גוני המשמעות: "שוק מציאות של יוני" ("מעריב" מדור "כל-בו", 25.6.82) הוא שוק שאפשר למצוא בו מוצרים מוזלים, ומשמע ברור יותר במובאה: "יש עוד מציאות!" ("מעריב", 14.4.78). אך בשילוב הזה משתקפת נימה שלילית ביותר: "לא ידעתי שאשתי כזאת 'מציאה' עד שבאתי למסיבה של דון" ("מעריב", 20.1.78). המציאה הזאת, שמקבילה לידיש אַזאַ מציאה (= כזאת מציאה), אינה רצויה כלל וכלל, והיא נושאת משמעות שלילית ביותר. גם בעברית

המדוברת התיבה משמשת בכמה צירופים, וההקשר וההנגגה הם
שייתנו את המשמע שהדובר מתכוון אליו.

*

56. עברית: להצטופף כמו סרדינים בקופסה
יידיש: צונוי־שטופן ווי הערינג אין אַ פֿעסל (ס' 47; 67)
(= לצופף כמו דג-מלוח בחבית קטנה)

מילון בן-יהודה ובן-אמוץ מביא את הצירוף כמו-סרדינים,
ומפרש: צפיפות, בלי להוסיף את הפועל המגדיר זאת. מעניין
להעיר, כי אף שהרעיון הועתק, כנראה, מן היידיש לעברית, חל
שינוי במושגים: ההערינג, שהוא הדג המקובל ביותר והעממי
ביותר באירופה, היה לסרדינים בארץ; ומכיוון שהדג המלוח
משווק בחביות קטנות, היה אך טבעי לסיים את הביטוי בחבית
קטנה, לעומתו הסרדינים משווקים בקופסאות, ולכן הקופסה היא
ההמשך הטבעי לדימוי. את הביטוי הזה אפשר לשמוע לעתים
קרובות בגסיעות באוטובוסים בשעות העומס.

*

57. עברית: ספר לסבתא שלך
יידיש: דערצייל דאָס דײַן באָבען (ל"ס)
(= ספר זאת לסבתא שלך)

ספרי לסבתא את הסיפורים

מילון הסלנג הישראלי מביא בערך "סבתא": "ספר זאת לסבתא שלך! ביטוי תגובה לדברים שאינם נראים כאמת", ומוסיף הערה "ספר לסבתא" עפ"י האידית: דערצעהל דאס דיין באבען". גם במילונם של בן-יהודה ובן-אמוץ בא ביטוי זה, בכרך ב', ליד ציור בעמ' 142. הוא בא בלשון נקבה ספרי לסבתא את הסיפורים, כיוון

שנכתב בתחתית הציור של כיפה אדומה והזאב. ב"לשוננו לעם" ז (תשט"ז), ח, עמ' 26 מביא י' שנהר את הביטוי כך: "דערצעהל דער באָבען דיינער! – לך גלוג לאם-אמך (לסבתא שלך)". הביטוי מוזכר גם במערכון שמציג שייקה אופיר על "כיפה אדומה". "תספרי את זאת לסבתא שלך!" אופיר אומר במערכון.

במילון אבן-שושן בערך "גלג" מובא ציטוט מבראשית רבה לו, בלשון זה: "זיל אַתְּ גלוג לאמך" ולאחריו הביטוי בעברית החדשה ופירושו: "גלוג לסבתא" [על-פי בראשית רבה לו] ספר לסבתא, כלומר, דברך אינם אלא דברי הבל: 'קצנו מפניך, מוטה, חזינו כבר בגבורותיך! בקצרה: גלוג לסבתא' (יזהר, צקלג 230)". ייתכן שיש פה שוב רמז לתהליך, שהצבענו עליו קודם, ולפיו סיגלה היידיש מרכיבים מלשון הקודש, ולאחר מכן הורישה אותם לעברית המתחדשת בלבוש יידי. ביידיש מקבלת הפעולה היא הסבתא שלך ולא אמך כפי שכתוב בבראשית רבה¹⁰.

10. תודתי נתונה לגב' רחל ווייס, אשר האירה את עיניי בנקודה זו.

58. עברית: מכר לו "לוקש"
 יידיש: האָט אים פֿאַרקויפֿט לאָקשן (ל"ס)
 (= מכר לו לאקשן [= אטריות])

אמת, ווי תורת משה (= אמת כתורת משה)

אַלס פֿאַראַדיע זאָגט מען אויך אמת, ווי תורת
 לאָקשן ווען מען וויל גיבן אָנצוהערן, אַז איינער
 זאָגט אַ ליגן (בערנשטיין – 185)
 (= כפארודיה אומרים גם: אמת כתורת לאקשן,
 כשרוצים שיובן, שמישהו משקר)

מילון הסלנג הישראלי מביא את המונח לוקש, בערך "לוקש"
 בכמה משמעוים. הצירוף מכר לוקשים בא בציון המשמעות
 המקבילה למשמעות המקובלת ביידיש, על פי מה שבערנשטיין
 כותב בספרו. בהוראה זו מוזכר המונח לוקש בנפרד או בהקשר
 נתון במילון של בן־יהודה ובן־אמוץ בצורות שונות: לוקש (ביחיד,
 כצורתו ביידיש, אך הכתיב עברי); לוקשים (בריבוי ובתוספת
 סיומת עברית); לוקשן (בריבוי כמקובל ביידיש) – אכל לוקשן,
 האכיל אותו לוקשים/לוקשן, בלע לוקש/בלע לוקשים.
 משמעותם של כל הביטויים האלה היא ללכת שולל או להוליך
 שולל. במילון עולמי לעברית מדוברת, כרך ב', כבר מוזכר
 הצירוף בעברית: מכר לו איטריות בערך "אטריות". משמעות
 נוספת שקיבלה המלה היא יצור ארוך או רזה או חפץ ארוך ורזה.
 וכך אדם גבוה ורזה נקרא לאנגער לאַקש – לאַנג ווי אַ לאַקש (ס')

117 [= אטרִיָה ארוכה – ארוך כמו אטרִיָה] גם בעברית המדוברת. גם את ההוראה הזאת מזכירים שני המילונים שלעיל. מילון בן-יהודה ובן-אמוץ אף מביא את הצירוף כלשונו: לִנְגֵר-לוקֶש או לִנְגֵר, בלא תרגום, כפי שאמנם הוא משמש בפועל. המילון גם קובע שהמלה נוטה על פי כללי הדקדוק העברי לנגר-לוקשית, לנגר-לוקשים כמו המלה לנגר: בנקבה לנגרית, ברבים – לנגרים, וברבות – לנגריות. גם מילון אבן-שושן מביא את הערך "לוקש" בכרך המילואים וכותב (מס' 3): "כינוי הלצי לאדם רזה וגבוה מאוד". המשמעות השלישית של המונח הזה היא תלוש המשכורת. הכינוי דבק בו בשל צורתו המוארכת. שלושת המילונים מביאים גם את המשמעות הזאת שניתנה למלה בעברית החדשה. גם ההוראה המקורית של המלה: "אטרִיָה" חדרה לעברית החדשה, ואפשר לשמוע את המלה לוקש, משמע אטרִיָה, בצורתה שביידיש הן בדיבור הן בכלי-התקשורת.

*

59. עברית: רעד/רועד לו הפופיק
יידיש: עס ציטערט (עס וואַרפֿט הענט און פֿיס)... דער פופיק (ס' 539)
(= רועד [מפרפר ידיים ורגליים]... הטבור)

הביטוי רעד לו הפופיק בא במילונם של בן-יהודה ובן-אמוץ במשמעות המקבילה למשמעות ביידיש: פחד מאוד. גם בעיתונים מצאנו את הביטוי במשמעות הזאת: "כאשר 'הפופיק רעד'

למרדור – באוטובוס...” (“מעריב”, 18.9.81). שיבוץ הביטוי בכותרת מוכיח, שהצירוף מובן לקהל הקוראים בעיתון. ברור, שכותב הידיעה בחר בצירוף זה, בגלל המשמעות הכפולה של הביטוי (1). רָעַד פשוטו כמשמעו; 2. פָּחַד, שמתאימה במיוחד לכתבתו; אך לו ידע, שרוב הקוראים לא יבינו את כוונתו, היה נוקט דרך אחרת להביע בה את מבוקשו.

גם במילון בן-יהודה ובן-אמוץ בא המונח פופיק כצורתו, במשמעות המקורית שביידיש: טבור ובצירופים, כגון: עד-הפופיק, לפופיק כביטוי משפיל, שמשמעו – הפחתה בחשיבות הנושא. דוברי יידיש ששאלתי, אינם מכירים את הצירוף במובן הזה, ועל כן יש להניח שזו יצירה ישראלית, שהרחיבה את השדה הסמנטי של המונח.

*

60. עברית: רקד על שתי חתונות/אי אפשר לרקוד על שתי חתונות

יידיש: מיט איין פֿאַר פֿיס קען מען נישט טאַנצן אויף צוויי חתונות (ס' 433)

(= בזוג רגליים אחד אין יכולים לרקוד [על] בשתי חתונות)

עברית: לרקוד /רוקדים על כל החתונות

יידיש: טאַנצן אין אַלע חתונות (ס' 515)
(= לרקוד בכל החתונות)

מילון בן-יהודה ובן-אמוץ מביא את הביטוי בצורתו: רקד על שתי חתונות, רקד על כל החתונות. בביטוי הזה מובחנת בבירור שאילה שגררה אתה את שאילת מלת-היחס על; המלה על היא תרגום של המשמעות הרווחת יותר של התיבה אויף. הצירוף חדר כמות שהוא, בלי כל התאמה לחוקי הדקדוק העברי. לפי דעתם של מחברי המילון, הוא משמש בצורתו זו בפי העם. מילון אבן-שושן מביא את הצירוף בערך חתונה ובערך רקד, אך בשתי המובאות יש התאמה לכללי הדקדוק העברי, היינו, מלת היחס המוצרכת שמתקשרת לפועל לרקוד היא ב ולא על: רקד בשתי חתונות; י"א זיידמן מביא את הביטוי ב"לשוננו לעם" י (תשי"ט), א, עמ' 20, וגם הוא גורס, כמו מילון העברית המדוברת: רוקדים על כל החתונות.

ב. ביטויים בין-לאומיים

61. עברית: איך אוכלים את זה?

יידיש: מיט וואָס עסט מען עס? (ס' 258)

(= במה אוכלים את זה?)

במילונם של בן-יהודה ובן-אמוץ בא הביטוי איך-אוכלים-את-זה? משמעות הביטוי מקבילה למקובל בידיש: אין יודעים איך להתייחס לעניין. בחרנו לכלול ביטוי זה במדור הביטויים הבין-לאומיים, כיוון שבלשונות אחרות, כגון ספרדית, מובע הרעיון הזה בדרך דומה: ¿Y eso con qué se come?! (=ו[הדבר ה]זה ב, עם מה אוכלים אותו?!).

מדור ד'

רשימת ביטויים שלא מצאנו להם מקורות בכתב

במדור זה ביטויים ששגורים בפי הדוברים על פי ידיעתנו האישית ועל סמך הערות בנדון מפי אינפורמנטים. הם לא נכללו ברשימה שלעיל משום שאין להם תיעוד בעברית בכתב. גם הם כקודמיהם נחלקים לביטויים יידיים (62–77) ולביטויים בין-לאומיים (78–84).

א. ביטויים יידיים

62. עברית: אין טוב ורע לעולם

יידיש: דאָס גוטע און דאָס שלעכטע איז ניט אויף אייביק

(ס' 74) (= הטוב והרע אין הם לעולם)

הרעיון שווה ודרך ההבעה דומה, אלא שביידיש הנושא (הטוב והרע) מודע ובעברית אין הוא מודע.

*

63. עברית: אם אתה קונה בית, תשאל מי הם השכנים שלך

יידיש: קויפסטו אַ הויז, פֿרעג זיך נאָך ווער זיינען דיינע

שכנים (ס' 120)

(= [אם] אתה קונה בית, שאל מי הם השכנים שלך)

האמרה שווה בשתי הלשונות הן בתוכן הן בצורה, אולם בידיש בפועל "נאָכפֿרעגן" חבויה נימה של בדיקה וחקירה לעומק.

*

64. עברית: בקושי עומד על הרגליים
יידיש: קוים וואָס ער שטייט אויף די פֿיס (ס' 441)
(= הוא בקושי עומד על הרגליים)

האמרות שוות בשתי הלשונות בתוכנן ובאוצר המלים, אך שונות במקצת במבנה.

*

65. עברית: האדם הנכון במקום הנכון ובזמן הנכון
יידיש: זײַן דער ריכטיקער מענטש אויפֿן ריכטיקן אָרט (ס'
15) (= להיות האדם הנכון [על] במקום הנכון)

ביידיש נוסף פועל, המשלים את המשפט, אך עדיין המשפט איננו מושלם. ביידיש יש ציון של אדם ומקום ותו לא, לעומת זה בעברית נוסף ממד הזמן.

*

66. עברית: העיניים הן מראה (ראי) הנשמה
יידיש: די אויגן זענען דער שפיגל פֿון דער נשמה (ס' 305)
(= העיניים הן הראי של הנשמה)

שני הביטויים דומים בשתי הלשונות, אך הנשוא של המשפט (מראה, ראי) אינו מיודע בעברית, ואילו בידיש הנשוא (דער שפיגל) מיודע.

*

67. עברית: הקיבה שלי רגישה
יידיש: מיין מאָגן קען דאָס נישט פֿאַרטראָגן (ס' 269)
(= הקיבה שלי אינה יכולה לשאת זאת)

הרעיון משותף. המסומן משותף (קיבה = מאָגן). דרך הבעת הרעיון שונה במקצת, אך מקבילה בלא ספק.

*

68. עברית: השקר הטוב ביותר הוא האמת
יידיש: דער בעסטער ליגן איז דער אמת (ס' 363)

הביטויים שווים לחלוטין בשתי הלשונות.

*

69. עברית: התעטשות היא סימן לאמת
יידיש: גענאָסן בײַ דעם אמת (ס' 219)
(= התעטש לאמת)

רעיון אחד בדרכי ההבעה שונות במקצת. בידיש חסרה התיבה
סימן, אך היא מובנת מאליה.

*

70. עברית: כולנו בסך-הכול בני-אדם
יידיש: מ'איז דאך נייט מער ווי אַ מענטש (ס' 232)
(= הלוא אין אנחנו יותר מבני-אדם)

כל לשון בדרכה שלה מביעה את הרעיון המשותף.

*

71. עברית: כל אדם מקבל את מה שמגיע לו
יידיש: וואָס איינער פֿאַרדינט זיך דאָס האָט ער (ס' 605)
(= מה שאחד מרוויח [= מביא על עצמו] זה מה
שיש לו)

רעיון משותף וברור. כל לשון בחרה לה דרך להבעתו. בשתי
הלשונות ההתייחסות היא אל הפרט: כל אדם = איינער (= אחד).
בעברית – מקבל, בידיש – מרוויח. "את מה שמגיע לו" מקביל
ל"זה מה שיש לו".

72. עברית: כל כך נקי שאפשר לאכול מהרצפה
 יידיש: ריין – אַז מען קען עסן פֿון דער פּאָדלאָגע (ס' 415)
 (= נקי – שאפשר לאכול מהרצפה)

תרגום מדויק. בידיש התיבות "כל כך" חסרות.

*

73. עברית: להיסחף עם הזרם
 יידיש: גיין (שווימען) מיטן שטראָם (ס' 52)
 (=ללכת [לשחות] עם הזרם)

לעומת העברית שמציינת פעילות: ללכת, לשחות, היידיש מפגינה סבילות: להיסחף. מכל מקום בשני הביטויים הרעיון שווה והתוצאה שווה.

*

74. עברית: לטוב מתרגלים מהר
 יידיש: צו גוט געווינט מען זיך גיך צו (ס' 497)

העתקה מדויקת מן היידיש לעברית.

*74. עברית: לשאול לא עולה כסף
 יידיש: פֿרעגן קאָסט קיין געלט נישט (ס' 315)

תרגום מדויק.

*

75. עברית: צץ מתחת לאדמה
 יידיש: אויסוואַקסן פֿון אונטער דער ערד (ס' 187)
 (= לצמוח מתחת לאדמה)

הביטוי שווה בשתי הלשונות.

*

76. עברית: קל לדבר / קל לדבר מאשר לעשות
 יידיש: מיט דער צונג (איז אַלץ גרינג צו) קען מען אַלץ
 מאַכן (ס' 443)
 (= עם הלשון [הכול קל ל-] אפשר הכול לעשות)

בעברית הביטוי מופשט יותר (דיבור). היידיש בחרה להמחיש את פעולת הדיבור בכלי הדיבור – הלשון. התוצאה תוצאה אחת היא, וכן המסר מסר אחד הוא.

77. עברית: שכל אי אפשר לקנות בכסף
 יידיש: פֿאַר געלט באַקומט מען אַלץ נאָר קיין שכל ניט
 (ס' 339)

(= תמורת כסף מקבלים הכול – רק שכל לא)

העברית ישירה. היא קובעת עובדה בלי ללוותה בהסברים.
 היידיש בחרה בדרך ההדגמה: הכול ניתן לקבל בכסף, קביעה
 כללית ולאחריה הוצאה של פרט מתוך הכלל: אבל שכל – לא!

ב. ביטויים בין-לאומיים

78. עברית: אמור לי מי החבר/החברים שלך, ואומר לך מי אתה.
 יידיש: זאג מיר, ווער דיינע חברים זיינען, וועל איך דיר
 זאגן, ווער דו ביסט (ס' 552)

תרגום מדויק ביותר. הרעיון הזה מקובל גם בלשונות אחרות,
 בשינויים קלים בניסוח, למשל בספרדית: Dime con quién
 andas y te diré quién eres (= אמור לי עם מי אתה הולך,
 ואומר לך מי אתה).

*

79. עברית: אם מחפשים – מוצאים
 יידיש: אַז מען זוכט געפֿינט מען (ס' 328)
 (= כשמחפשים מוצאים)

בשתי הלשונות הרעיון מובע במשפט מורכב. בעברית –
במשפט תנאי וביידיש – במשפט זמן.

*

80. עברית: במקום שאוכלים שניים, אוכלים שלושה
יידיש: ווו צוויי עסן עסט אַ דריטער (ס' 554)
(= היכן [ש] שניים אוכלים אוכל שלישי)

מקביל בהחלט. כמו הקודמים גם הביטוי הזה שכיח בלשונות
אחרות.

*

81. עברית: יד רוחצת יד
יידיש: איין האַנט וואָשט די צווייטע (און ביידע זײַנען
ווייס) (ס' 446)
(= יד אחת רוחצת את השנייה [ושתיהן לבנות])

ביטוי מקובל בכמה לשונות, והוא מקביל במשמעו ל"שמור לי
ואשמור לך" (שומר שכר, בבא מציעא ו', ו').

*

82. עברית: כשהחתול מסתלק – שמחים העכברים

יידיש: אַז די קאַץ גייט אַוועק שפּילן זיך די מײַז (האַבן די מײַז אַ מחייה) (ס' 457)
 (= כשהחתולה מסתלקת משחקים העכברים [יש לעכברים תענוג])

הנקבה (החתולה) שביידיש הייתה לזכר (החתול) בעברית. העכברים המשחקים או המתענגים ביידיש – שמחים בעברית. גם בלשונות אחרות הדימוי קיים, בכולן העכברים עולזים.

*

83. עברית: אל תדחה למחר מה שאתה יכול לעשות היום / מה שאתה יכול לעשות מחרתיים
 יידיש: לייג ניט אָפּ אויף מאָרגן וואָס דו קענסט היינט באַזאָרגן (טאָן איבערמאָרגן) (ס' 87)
 (= אל תדחה למחר מה שאתה יכול היום לעשות = להספיק [לעשות מחרתיים])

הביטוי מקביל בשתי הלשונות. בדרך מקבילה הוא בא גם בלשונות אחרות.

*

84. עברית: צוחק מי שצוחק אחרון

יידיש: דער וואָס לאַכט צום לעצטן דער לאַכט צום בעסטן
(ס' 518)

(= זה שצוחק אחרון, זה [הוא] צוחק הטוב ביותר)

העברית מקצרת, אך הרעיון אחד בשתי הלשונות. אף לשונות
אחרות מביעות את הרעיון בדרך דומה.

ו. עקרונות העריכה

הביטויים מסודרים בארבעה מדורים. שלושת המדורים
הראשונים הם על פי החלוקה שבסעיף ה (ראה להלן). במדור
הרביעי ביטויים, שלא מצאנו להם תיעוד בכתב. כל המדורים
ערוכים לפי עקרונות אלו:

א. בדרך כלל לכל הביטויים מספר שוטף מתחילת הרשימה
ועד המדור הרביעי. בעריכת החומר לפרסום הושמטו כמה
ביטויים, שלא נראו ראויים לפרסום בגלל הקושי לבטאם בלשון
נקייה, ולכן מס' הביטוי הראשון ברשימה זו הוא 28 ולא 25 (מס'
הביטוי האחרון בחלק הראשון של המאמר הוא 24). וראה עוד *74
מהסיבה המוזכרת.

ב. בראש כל ערך מובא הנוסח העברי של הביטוי המקובל
בלשון הדיבור, כפי שנמסר לנו מפי האינפורמנטים.

ג. אחר הנוסח העברי בא הביטוי ביידיש על פי ספרו של
סטוטשקאָוו "דער אוצר פֿון דער יידישער שפראַך" (לידו, בין
סוגריים, כתוב מספר הסעיף, שבו הוא בא בספר) או על פי ספר

הפתגמים של בערנשטיין "יידישע שפריכווערטער און רעדענסאָרטן". לעתים הובאו הביטויים משני הספרים הללו. במעט מקרים התבססנו על ידע אישי (צוין: ל"ס), הואיל ולא מצאנו את המקור בספרים הללו או במילונו של האַרקאָווי "יידיש-ענגליש-העברעיש ווערטערבוך". הביטוי היידי מתורגם לעברית על פי המבנה שבלשון היידי, שאינו מקביל תמיד לכללי העברית התקנית.

ד. אחר הביטויים באה ספרות העדויות בסדר שלהלן: (1) "מילון הסלנג הישראלי"; (2) שני הכרכים של "מלון עולמי לעברית מדוברת" (כרך א: מלון עולמי לעברית מדוברת; כרך ב: מלון אַחול-מְנוֹקִי לעברית מדוברת); (3) המילון של אבן-שושן; (4) מובאות מ"לשוננו לעם" או מספרות מדעית אחרת, שממנה שאבנו תיעוד כלשהו לשימוש בביטויים. ברור, שרוב הביטויים אינם באים בכל הספרים הנ"ל, ועל כן הסתפקנו במה שמצאנו, תמיד על פי הסדר הזה. לעתים הוספנו ביטויים שהודפסו בעיתון או ששודרו בכלי התקשורת.

ה. בכל המדורים חילקנו את הביטויים לשני סעיפי משנה: א. "ביטויים יידיים" – ביטויים, שלא מצאנו להם אח ורע אלא ביידיש. ב. "ביטויים בין-לאומיים" – ביטויים שלהם נוסחים מקבילים בלשונות אחרות כגון: גרמנית, אנגלית, צרפתית, רוסית וספרדית. בביטויים אחדים באה אחת מן הלשונות הללו להשוואה, אך בשאר הביטויים יצאנו ידי חובה בהערה על שימושם בלשונות אחרות. קראנו להם "בין-לאומיים" מתוך הנחה, שיכלו לחדור לעברית דרך כל אחת מן הלשונות הנ"ל; אולם לדעתנו, אין כל אפשרות שחדרו הביטויים לעברית

מהספרדית, כיוון שהאוכלוסייה הגדולה, שהשפיעה הן על הלשון הן על התרבות של היישוב היהודי בארץ בעת התחדשות הדיבור העברי, לא דיברה ספרדית, אף שפה נשם חדרו לעברית מלים מן הספרדית היהודית.

ביטויים עשויים להיווצר מהשפעה של לשונות זו על זו או מהווי מקומי שמשותף אף למקומות מרוחקים. היידיש, האנגלית והגרמנית יש להן מקור משותף, ותיתכן גם השפעה לא מבוטלת זו על זו; אולם אנו משערים, שהיידיש שימשה מתווכת. רוב הביטויים לוקטו מספרו של סטוטשקאוו, והדבר מראה שהם שימשו ביידיש, והתחילו את חייהם בעברית בפגישה בין שתי הלשונות.

נוסף על כך רוב היהודים במזרח-אירופה לא ידעו גרמנית, ומשום כך לא יכלו הביטויים לחדור באמצעותה. לעומת זה אפשר לטעון, שהאוכלוסייה היהודית הדוברת גרמנית החדירה לעברית ביטויים אלו, אך יודעי הגרמנית מקרב היהודים לא יכלו להשפיע על העברית, הואיל ולא ידעו לדבר בלשון העברית.

בעקבות האמור לעיל כאן המקום לחזור ולהדגיש את קביעתנו: גם אם ביטויים אחדים באים בלשונות אחרות, ואפילו מקצתם חדרו ליידיש מלשונות אחרות – כגון: גרמנית, פולנית או רוסית – היידיש היא המדיום שבאמצעותו חדרו לעברית הכתובה, ובעיקר לעברית החיה והמדוברת של ימינו.

ו. בכל המדורים הביטויים מסודרים בסדר אלף-בית פנימי.